

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΔΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠΙ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ

1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Κάθε ιστορική στιγμή αποτελεί ὄριον. Ὅριον κρίσιμον μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος. Ἄλλοτε, ὅμως, ἡ μετάβασις τοῦ μέλλοντος εἰς τὸ παρελθὸν εἶναι ἡρεμωτέρα καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς παρατεταμένου παρόντος, καὶ ἄλλοτε εἶναι βιαία καὶ ἐπικίνδυνος. Ἡ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία ἐγεννήθη μαζὶ μὲ τὴν ποίησιν, ἐπιμένει νὰ μᾶς ὁμιλῇ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ. Ὁ κατακλυσμός, μὲ τὸν Νῶε ἢ τὸ Δευκαλίωνα ὡς κρίκον συνδέοντα τὸ παρελθὸν μὲ τὸ μέλλον, ὑπῆρξεν ἡ βαθυτέρα σχισμὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου. Μήπως πρέπει νὰ στρέψωμεν σήμερον ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν μας πρὸς τὸν μέγαν καὶ φοβερὸν αὐτὸν μῦθον;

2

Δὲν θὰ ἐξετάσω τὴν ἔννοιαν τοῦ παρόντος καὶ γενικώτερον τὰς διαστάσεις τοῦ χρόνου μὲ τὰ μέσα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρόβλημα μόνον ὡς πρόβλημα ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι δυνατὸν κάλλιστα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς ὅσα ἔξοχα ἔγραψεν ὁ Αὐγουστῖνος εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» του. «Οἱ χρόνοι», λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, «εἶναι τρεῖς, τὸ παρὸν τοῦ

παρελθόντος, τὸ παρὸν τοῦ παρόντος, τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ χρόνοι ὑπάρχουν μέσα εἰς τὸ πνεῦμα καὶ δὲν τοὺς βλέπω ἄλλου· τὸ παρὸν τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ μνήμη (*memoria*), τὸ παρὸν τοῦ παρόντος ἡ (ἄμεσος) ἀντίληψις (*contuitus*), τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος ἡ προσδοκία (*expectatio*)... (Τὸ πνεῦμα) προσδοκᾷ καὶ ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐνθυμεῖται ὅτι προσδοκᾷ μεταβαίνει, μέσῳ ἐκείνου, τὸ ὅποῖον ἀντιλαμβάνεται, εἰς ὅτι ἐνθυμεῖται».

3

Ἡ μετάβασις αὐτή, σημειουμένη εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, ἄλλοτε εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἄλλοτε βιαία. Ὄταν ἡ μετάβασις εἶναι βιαία ἢ ἀναμένεται νὰ γίνῃ βιαία, ὑποχωρεῖ ἡ συνείδησις τοῦ παρατεταμένου παρόντος, τὸ δὲ μέλλον παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἡρέμου ἀναμονῆς καὶ γίνεται πηγὴ φόβου.

Δικαιοῦμαι, νομίζω, νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι αἱ ἡμέραι μας ἀνήκουν εἰς τὰς κρισίμους ἐκείνας περιόδους τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ ἡ συνείδησις τοῦ μέλλοντος — καὶ μάλιστα τοῦ προσεχοῦς — δραματικὴ.

4

Παρηγορεῖ καὶ ἐνισχύει ἠθικῶς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ὑπενθύμισις περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι, ἐμφανισθεῖσαι ἄλλοτε μὲ τὴν αὐτὴν ἢ ἀνάλογον βιαιότητα, ἐπέρασαν χωρὶς νὰ συντρίβουν τὸ ἀνώνυμον σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θεοῦ, τὸν ἄνθρωπον ὡς ἠθικὴν ὄντοτητα καὶ ὡς φορέα πνευματικῆς παραδόσεως καὶ συνεχείας. Θὰ ὑπενθυμίσω μίαν περίστασιν ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας. Ὄταν ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, εἰς ἐπιστολὴν τοῦ ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν φίλον του ἐπίσκοπον τοῦ Ἀλτίνου Ἡλιόδωρον, διευτύπωνε, περὶ τὰ τέλη τοῦ

Δ' αἰῶνος, τὴν φράσιν «*Romanus orbis tuus*», ὁ κόσμος—ὁ Ρωμαϊκὸς καί, μαζὶ μὲ τοῦτον, ὁ Ἑλληνικὸς—ἐκλονίζετο πραγματικῶς καὶ ἐκινδύνευε νὰ ἐξαφανισθῇ κάτω ἀπὸ τὰ βαρύτερα πέλαματά τῶν βαρβάρων. Νέοι καὶ σφριγηλοὶ λαοὶ κατέβαιναν ἀπὸ τὸν Βορρᾶν καὶ ἄλλοι ἐπίεζαν ἐξ Ἀνατολῶν. Ἐπὶ αἰῶνας ἤκούοντο τὰ φοβερὰ βήματα καὶ αἱ ἰαχαὶ τῶν βαρβάρων καὶ ὁ ἄνθρωπος—ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατήγετο πνευματικῶς ἀπὸ τὸν Ὅμηρον—διέτρεξε κίνδυνον θανάσιμον. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐσώθη διεσώθη μάλιστα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι ἀφωμοίωσαν τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Θεωδέρικος ἐκρέμασε τὸν τελευταῖον μέγαν Ρωμαῖον συγκλητικόν, τὸν Βοήθιον, ὁ ὁποῖος ἦτο μέσα του καὶ μέγας Ἕλληνας καὶ ἀληθινὸς Χριστιανός. Μετενόησεν, ὅμως, βαρύτερα ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν καὶ ἀπέθανεν ὑπὸ τὸ βάρος μετανοίας καὶ θλίψεως. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπληροφορήθῃ, πρὸ τοῦ θανάτου του, τὸ περιεχόμενον τοῦ διαλόγου «*De consolatione Philosophiae*», τὸν ὁποῖον ὁ Βοήθιος ἔγραψεν, ἀναμένων τὴν ἐκτέλεσίν του. Παρὰ τὰς οἰασδήποτε λοιπὸν δοκιμασίας, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὀνομαστοὶ καὶ οἱ ἄσημοι, οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ πολλοί, ὁ ἄνθρωπος ἐνίκησε καὶ ἐπέζησε.

5

Δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἱστορίαν περιστάσεις μὲ ἀπόλυτον ταυτότητα χαρακτηριστικῶν. Δὲν ἰσχύει, μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ νόμος τῆς ἐπαναλήψεως. Ἡ ὑπερθύμισις παλαιοτέρων περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπλῶς ὁμοιάζουν πρὸς τὰς σημερινάς, ἔχει μόνον παιδαγωγικὴν ἀξίαν. Μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ λέγωμεν, ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλοτε διεψεύσθησαν οἱ μεγάλοι φόβοι, οὕτω καὶ σήμερον καὶ αὔριον εἶναι δυνατὸν νὰ διαψευσθοῦν. Τί, ὅμως, ἐφοβεῖτο, τότε—κατὰ τοὺς

πρώτους μ.Χ. αἰῶνας—ὁ ἄνθρωπος καὶ τί φοβεῖται ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ φοβῆται σήμερον; Ποῖος ἦτο τότε ὁ μέγας κίνδυνος ἢ ὁ μέγας ἐχθρὸς καὶ ποῖος εἶναι σήμερον;

6

Τότε—ὅταν ὁ Ἀλάριχος ἔφθανε πρὸ τῶν Ἀθηναίων ἢ ὁ Γεζέριχος πρὸ τῆς Ἰππῶνος ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Ρώμης—ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ μέγας ἐχθρὸς, ἦτο ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Καὶ ἔτρεμαν οἱ ἄνθρωποι, δηλαδὴ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι εἶχον συνηθίσει νὰ ζοῦν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, μήπως ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ βάρβαρος (ἔστω καὶ ἐὰν εἶχε κατὰ τύπους ἐνστερνισθῆ, ὅπως ὁ Ἀλάριχος, τὸν Χριστιανισμόν) ἀφανίσῃ τοὺς πνευματικούς, ἠθικούς καὶ κοινωνικούς ὄρους τῆς καλλιεργημένης ζωῆς.

Σήμερον, ὁ μέγας κίνδυνος καὶ ὁ μέγας ἐχθρὸς—ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα—δὲν εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι τὰ σίφη, τὰ ὅποια πολιορκοῦν τὰς Ἀθήνας, τὴν Ρώμην ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Δὲν εἶναι οἱ βάρβαροι, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὸν ποιητὴν, «ἦσαν μιὰ κάποια λύσις». Ὁ μέγας ἐχθρὸς, σήμερον, εἶναι μέσα μας καὶ ὄχι πρὸ τῶν πυλῶν· εἶναι ὁ ἑαυτὸς μας καὶ ὄχι ὁ ἄλλος. Ἐὰν τὸ μέλλον ἔχῃ γίνῃ πηγὴ φόβου, τὸν φόβον αὐτὸν ἐμπνέει κίνδυνος, τοῦ ὁποίου ἡ αἰτία εὐρίσκειται εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου.

7

Ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν περιέχει κρίσιν ἠθικὴν. Ὁ μέσος ὄρος τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι, ζῶντες κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων, ἦτο—καὶ ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται

ἐπὶ σοβαρῶν ἐνδείξεων — ἠθικῶς χαμηλότερος ἀπὸ τὸν μέσον ὄρον τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ζοῦν σήμερον εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ τὴν Εὐρώπην, τὴν Αὐστραλίαν ἢ καὶ τὴν Ἀσίαν. Ἐὰν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος κινδυνεύῃ ἀπὸ τὸν ἐχθρόν, ὁ ὅποιος ὑπάρχει μέσα του, αὐτὸ δὲν σημαίνει διόλου ὅτι ὁ ἐχθρὸς, δηλαδή ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του, εἶναι κακός. Ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ γεγονότα πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του. Ποία ὁμως εἶναι ἡ κινδυνεύουσα ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα τὰ ὅποια πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του ;

8

Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν ἡμερῶν μας ἐστράφη πρὸς τὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ὀνομάζεται ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers* ἐκάλεσε τὴν φιλοσοφίαν νὰ διερευνήσῃ ἢ μᾶλλον νὰ διαφωτίσῃ τὴν «ὑπόστασιν», εἰς τὰ βάθη τῆς ὁποίας χάνεται κάθε διάκρισις μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου. Μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ νοῦς, τὸ πνεῦμα, σφαῖρα ἀνεπαρκῆς διὰ νὰ κινηθῇ ἡ φιλοσοφία. Κάποια κρίσιμος ἀμφιβολία, κάποιος ιδιόρρυθμος καὶ ἕως χθὲς ἄγνωστος φόβος ᾤθησε τὸν φιλοσοφοῦντα ἄνθρωπον πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑποστάσεως. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἐγένετο πρόβλημα ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος. Καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος ἀφ' ἧς στιγμῆς ἤρχισε νὰ κινδυνεύῃ.

Ἡ ἀπελπισία ὡς ἀτομικὸν περιστατικὸν ἔχει, βεβαίως, ἀρχαιοτάτην γενεαλογίαν· συμπίπτει ἢ γένεσις της μὲ αὐτὴν τὴν γένεσιν τῆς συνειδητῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι, ὡς θύματα ἀτομικῶν δοκιμασιῶν, ἤσαν-

θησαν κλονιζομένην τὴν ὑπόστασίν των, ἔπαυσαν νὰ πιστεύουν ἢ νὰ ἐλπίζουν ἢ νὰ ἀγαποῦν, καὶ ἐχάθησαν. Ὅτι, ὅμως, ἕως χυθὲς ἦτο μοῖρα ἀτομική, ἀνάγεται ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἡμερῶν μας—καὶ τὸν δρόμον ἤνοιξε πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν ὁ *Sören Kierkegaard*—εἰς πρόβλημα γενικόν, εἰς πρόβλημα συνδεδόμενον μὲ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει. Δὲν θὰ ἐφθάνεν ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν σύλληψιν αὐτήν, ἐὰν δὲν τὸ ἀπήτει ἡ ἐποχή.

Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀφηρημένον. Ἐνῶ εἶναι ἀσύλληπτος καὶ ἀπροσδιόριστος ὡς σύνολον καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἀνεξερεύνητον καταγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεὸν («τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν»), ἀποτελεῖ εἰς τὰς συγκεκριμένας φράσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς συνάρτησιν τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὁ ἄνθρωπος ἀγαπᾷ καὶ συγχωρεῖ, ἐλπίζει καὶ ἀπελπίζεται, πιστεύει ἢ ἀμφιβάλλει, μάχεται καὶ θυσιάζεται, γίνεται ἥρωας καὶ μάρτυς, ἀποκρύπτει μὲ φόβον ἢ ὁμολογεῖ μὲ συντριβὴν τὸ ἁμάρτημά του, κυριεύεται ἀπὸ αἰσθητικὴν συγκίνησιν πρὸ τοῦ Παρθενῶνος ἢ ἀπὸ ἠθικὸν ρῖγος πρὸ τοῦ Ἐσταυρωμένου, συνδέεται βαθύτατα μὲ ὠρισμένην γῆν καὶ ἀσπάζεται τὸ χῶμα τῆς, παραδίδεται μὲ ἔκστασιν εἰς τὴν μεγάλην ποίησιν ἢ τὴν μουσικὴν ἀποκάλυψιν, καλλιεργεῖ τὴν μόνωσιν ἢ τὴν φιλίαν, ζῆ μὲ ἄλλας λέξεις τὴν ὑπόστασίν του εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς φράσεις καὶ ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ ἐπὶ γενεὰς γενεῶν διεμορφώθη κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ εἶναι οἷος εἶναι. Ἐὰν εἰς τὴν ἀφειτηρίαν τοῦ δρόμου του δὲν εἶχον σταθῆ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Μωυσῆς—, ἐὰν ὁ μεσογειακὸς χῶρος δὲν ἐδημιούργει τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἄστεως, τῆς ἀγορᾶς,

τοῦ στίβου, τῆς φιλίας, τῆς ἀκαδημίας, τοῦ φιλοσοφικοῦ περιπάτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ προφητικοῦ λόγου ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτειακοῦ ἠθους —, εἰάν δὲν εἶχε φέρει γαλήνιος ὁ Σωκράτης εἰς τὰ χεῖλη του τὸ κώνειον καὶ δὲν εἶχε σταυρωθῆ ὁ Ἰησοῦς —, εἰάν οἱ Γερμανικοὶ λαοὶ εἶχον αἰφνιδιαστικῶς καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν κυριεύσει καὶ ἀφανίσει τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν χῶρον καὶ δὲν προητοιμάζετο κατὰ στάδια καὶ βαθμιαίως ἡ σύνθεσις, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὸν νεώτερον Δυτικὸν κόσμον —, εἰάν τὸ Βυζάντιον, κατὰ τοὺς κρισιμωτέρους αἰῶνας, δὲν ἐφύλαττε μὲ ἀπαράμιλλον ἱστορικὴν καρτερίαν τὰς ἀκρας τοῦ κόσμου αὐτοῦ —, εἰάν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὸν Βορρῶν δὲν ἀνεπτύσσοντο (ἐπαναληφθέντος, ὑπὸ νέαν μορφήν, τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ φαινομένου) αἱ ἀνεξάρτητοι πόλεις ὡς κέντρα ἰδίας πολιτικῆς, κοινωνικῆς, πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς —, εἰάν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν δὲν μετεβάλλετο ἡ μουσική, παναρχαία τοῦ Ὀρφέως σύντροφος, εἰς πηγὴν αὐτονόμου πνευματικῆς δημιουργίας, χαραχθέντος ὑπὸ τοῦ *Franccesco Landino* καὶ τοῦ *Guillaume de Machaut* τοῦ δρόμου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκλήθησαν νὰ βαδίσουν ὁ *Vivaldi* καὶ ὁ *Bach*, ὁ *Mozart* καὶ ὁ *Beethoven* —, εἰάν πρὶν ἢ φθάσῃ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἰς τὸν Ἰνδὸν ποταμόν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν μεγάλην ἐκείνην στιγμὴν καὶ εἰδικώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ ἀπαλὴ καὶ ἀθόρυβος διασταύρωσις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς τῆς Δύσεως μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν παράδοσιν τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν —, εἰάν πρῶτοι ἄποικοι εἰς τὸν Νέον Κόσμον καὶ πρωτοπόροι εἰς τὴν σκληρὰν ἐποποιίαν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀμερικανικῆς Δύσεως δὲν ἦσαν οἱ Πουριτανοὶ μὲ τὴν Βίβλον εἰς τὰς χεῖρας καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν ἀντοχὴν των —, εἰάν δὲν εἶχον σημειωθῆ τὰ βήματα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα

εἶναι δύσκολον νὰ μνημονευθοῦν καὶ καταμετρηθοῦν, ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦτο ριζικῶς διάφορος, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἦτο οἷος εἶναι, δὲν θὰ ἠγάπα ὅπως ἀγαπᾷ, δὲν θὰ ἠτένιζε τὸ ἡλιο-βασίλεμα ὅπως τὸ ἀτενίζει, δὲν θὰ διέκρινε τὴν ζωὴν ἀπὸ τὸν θάνατον ἢ δὲν θὰ τὴν συνεδύαζε πρὸς αὐτόν, ὅπως τὴν διακρίνει ἢ τὴν συνδυάζει.

10

Αὐτὴ ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου κινδυνεύει σήμερον. Καὶ ἀπειλεῖται ἀπὸ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι δροῦν ἀκριβῶς μέσα του. Ὅλιγοὶ συνειδητοποιοῦν τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν των· καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερον. Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς συνειδητοποιήσεως τῶν πάντων—καὶ ἢ συνειδητοποιήσεως αὐτῆ, μὲ τὴν ψυχανάλυσιν τοῦ *Freud*, ἐγένετο αὐτὴ αὕτη ἐν ἰδιότυπον ἐπικίνδυνον σύμπλεγμα—τὸ μόνον γεγονός, τὸ ὁποῖον δὲν καθίσταται ἢ καθίσταται δυσκόλως, εἰς τὴν ψυχὴν ἐλαχίστων, συνειδητόν, εἶναι ἀκριβῶς ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ ἔσθθεν τὴν ὅλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα μας ἀρχίζει νὰ γεννᾶται, ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασιν μας, θέτων ἐν κινδύνῳ ὁλόκληρον τὸν ἠθικόν, πνευματικὸν καὶ αἰσθητικὸν κόσμον μας, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος.

11

Εἶπα ἤδη, ὅτι ἀντικειμενικὰ γεγονότα πιέζουν σήμερον ἢ, ἔσθθω, ἤρχισαν νὰ πιέζουν τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασιν του. Ποῖα εἶναι τὰ γεγονότα αὐτά;

Πρὶν ἢ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν,

πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα αὐτά, ὅσονδήποτε βιαία καὶ ἂν εἶναι ἢ σημερινὴ ἐπιβολὴ τῶν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, προέκυψαν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν θέλησιν, τὴν σκέψιν, τὴν ἐφευρετικότητα αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα, τὰ ὅποια πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, συνδέονται μὲ τὴν πρόοδον, ἢ ὅποια ἐπήγασεν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ὡς φορέα καὶ παράγοντα τῆς γνώσεως. Οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας— ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δεσμεύουν καὶ κατευθύνουν τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου— ἔχουν, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, τῆς ὀργανικῆς καὶ τῆς ἀνοργάνου, τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ παράδοξον γνώρισμα· πηγάζουν, καθ' ὃ μέτρον δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τοὺς βιολογικοὺς ἢ τοὺς γεωγραφικοὺς ὄρους τῆς ἱστορίας, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, βάσει τοῦ προορισμοῦ του, ὃ ὅποῖος συνδέεται μὲ τὸ ἀνεξιχνίαστον θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει πνεῦμα τεταγμένον νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ δαμάσῃ τὴν φύσιν. Ἀλλὰ ἢ φύσις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δαμασθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ μόνον διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς δυνάμεων. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατόν, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐφεύρῃ τίποτε, τὸ ὅποῖον ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν. Δὲν εἶναι νοητὸν καὶ νὰ γνωρίσῃ ὅ,τι ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν, ἂν καὶ ἢ γνώσις του, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν ἀποτελεῖ φυσικὸν γεγονός. Πάντως, ἢ γνώσις, ἢ ὅποια ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰς ἐνεργείας δι' ὧν δαμάζεται ἢ φύσις, εἶναι κατ' ἀρχὴν συνδεδεμένη, καθ' ὃ συνάρτησις τοῦ θείου προορισμοῦ του, μὲ τὴν αὐτονομίαν του, μὲ τὴν ἐλευθερίαν του. Ἀφ' ἧς ὁμως στιγμῆς γνωρίσῃ ἢ ἀνακαλύψῃ ἢ ἐφεύρῃ καὶ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι δέσμιος τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐφευρέσεώς του, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ δημιουργημά του. Τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν χῶρον εἰδικῶς τῆς γνώσεως

(δὲν ὁμιλῶ ἐδῶ περὶ τῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων) συνιστοῦν ἀντικειμενικὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλονται ἐπὶ τοῦ δημιουργοῦ των, ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς του ζωῆς, ἐπὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθῆ καὶ νὰ ἀκυρώσῃ ὅ,τι ἐγνώρισεν· δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακαλέσῃ ἢ ἀγνοήσῃ τὰ βήματα, τὰ ὁποῖα, μὲ παράγοντα τὸν νοῦν του, ἐσημειώθησαν εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς γνώσεως καὶ τῆς τεχνικῆς. Δὲν εἶναι μάλιστα δυνατὸν οὔτε κἂν νὰ σταματήσῃ. Εἶναι ἠναγκασμένος νὰ προχωρῆ· καὶ ἡ ἀνάγκη αὕτη, ἂν καὶ συνάρτησις τῆς δημιουργικῆς πρωτοβουλίας του, τῆς πνευματικῆς αὐτονομίας του, εἶναι σχεδὸν ἰσοδύναμος πρὸς φυσικὴν ἀναγκαιότητα.

12

Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀρκοῦν, νομίζω, διὰ νὰ ἐμπνεύσουν δυσπιστίαν πρὸς τὰς παλαιὰς μονοπλεύρους ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, τὴν ἰδεαλιστικὴν καὶ τὴν ὑλιστικὴν. Τὸ φαινόμενον τῆς ἱστορίας εἶναι πολυσύνθετον καὶ σκοτεινόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῆ κατὰ τρόπον θετικόν, ποῦ σταματᾷ ἡ ἐλευθερία καὶ ἀρχίζει ἡ ἀναγκαιότης ἢ ποῦ αἴρεται ἡ ἀναγκαιότης καὶ ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία. Ἐμφιβάλλω πολὺ, ἄλλως τε, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐλευθερία ἢ ἀναγκαιότης ὅφ' ἦν ἔννοιαν εἶχον συλληφθῆ αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ ἄλλοτε, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοῦ *Kant*. Θεωρῶ, πάντως, βέβαιον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἐλεύθερος, οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὑποτεταγμένος εἰς τὴν οἰανδήποτε ἀναγκαιότητα. Δὲν ἀποκλείεται, μάλιστα, νὰ παρεμβαίνῃ εἰς τὴν ζωὴν του, εἰς τὴν ἱστορίαν, ἴσως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, καὶ τρίτος παράγων, πέραν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος, ὁ παράγων τοῦ τυχαίου περιστατικοῦ. Ὁ Ἄριστοτέλης, διαφωνῶν πρὸς τὸν Δημόκριτον καὶ θεωρῶν ὅτι

«...ὁ παλαιὸς λόγος... ὁ ἀναιρῶν τὴν τύχην» εἶναι ἀβάσιμος, ἀναπτύσσει («Φυσικῆς ἀκροάσεως Β'») ὁλόκληρον θεωρίαν περὶ τοῦ «ἀορίστου», τὸ ὁποῖον σημειοῦται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδή «ἀπὸ τύχης». Καὶ ὁ *William James*, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ λεγομένου πραγματισμοῦ, ἐρευνῶν εἰδικώτερον τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα—τὴν διαδικασίαν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἐπιλέγων, μεταξὺ πολλῶν πιθανοτήτων, τὴν προᾶξιν ἢ διαγωγὴν, ἢ ὁποῖα ἀποκρυσταλλοῦται τελικῶς εἰς πραγματικότητα—καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τύχη παρεμβαίνει ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν πορείαν τῶν γεγονότων. «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ», ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος. Γνωρίζομεν περὶ τῆς λειτουργίας της πολὺ ὀλιγώτερα τῶν ὕσων ἐνόμιζον καὶ ἔλεγον ὅτι ἐγνώριζον οἱ ἐρευνηταὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἡ σύγχρονος, μάλιστα, φυσικὴ ἐπιστήμη ἀνεγνώρισεν ὡς ἰσχυρὰν—προᾶγμα, τὸ ὁποῖον θὰ προεκάλει τὸ εἰρωνικὸν μειδίαμα τῶν φυσικῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος—τὴν «ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος», τὴν ὁποίαν συνέλαβεν ὁ *Werner Heisenberg*. Εἰς τὸ ὠραῖον βιβλίον του «Ὁ δρόμος τοῦ σύμπαντος», παρατηρεῖ ὁ *Arthur March*, θεμελιῶν οὕτω τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀπλῶς πιθανοῦ (ἢ καὶ τοῦ τυχαίου) εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει νόμος, ὁ ὁποῖος μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς τὸ σύστημα ὠρισμένου ἀτόμου ἢ μετάβασις ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἄλλην θὰ σημειωθῇ κατ' ἀνάγκην κατὰ τὴν τάδε στιγμὴν καὶ πρὸς τὴν τάδε κατεύθυνσιν· ὑπάρχει περιθώριον πιθανῶν μεταβάσεων, αἱ ὁποῖαι συλλαμβάνονται μαθηματικῶς ὡς πιθαναί, ἐκείνη δέ, ἢ ὁποῖα σημειοῦται τελικῶς (καὶ καθίσταται οὕτως εἰπεῖν «ἀναγκαία»), ἀντίκειται συχνὰ πρὸς ὅ,τι ὑπαγορεύουν οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος ὡς προϋπόθεσιν, θεωροῦνται ἰσχύοντες εἰς

ἀνάλογα φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου, εἰς τὴν κίνησιν τῶν πλα-
νητῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν δορυφόρων.

Με μεγάλην, λοιπόν, ἐπιφύλαξιν θὰ διατυπώσω τὰς σκέψεις
μου ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαστικὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ
ἀντικειμενικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα, προκύψαντα ἀπὸ τὰς γνώσεις
καὶ τὴν ἐφευρετικότητά του, πιέζουν ἤδη τοῦτον νὰ ἀρνηθῇ τὴν
ὑπόστασίν του. Ἐὰν αὐτὴ ἢ ἀπλῆ φύσις ἐμπνέη ἀμφιβολίας ὡς
πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπολύτου νομοτελείας, ἀμφιβολίας ὀφειλομέ-
νας, ὄχι—ὅπως ἔλεγεν ἄλλοτε ὁ *Henri Poincaré*—εἰς τὸ ὅτι μᾶς
διαφεύγει πολλάκις κάποια μικρὰ αἰτία, ἢ ὁποῖα προσδιορίζει ἐν
τούτοις σημαντικὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἔμ-
φυτον εἰς τὰ πράγματα ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος, δηλαδή εἰς τὴν
ἀνεξάρτητον ἀπὸ πάσης αἰτίας πολλαπλότητα τῶν πιθανῶν γεγο-
νότων, ἢ ἱστορία πρέπει νὰ ἐμπνεύσῃ τοῦλάχιστον ἰσοδυνάμους ἀμ-
φιβολίας. Πάντως, εἴτε εἶναι ὁ ἀνθρώπος ἠναγκασμένος νὰ ὑπο-
κύψῃ εἰς τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα θὰ
ἐπισημάνω, εἴτε ὄχι, βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ πίεσις αὐτὴ εἶναι μεγάλη
καὶ καθίσταται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν βιαιοτέρα, θέτουσα ἐν κιν-
δύνῳ τὰ πάντα, δηλαδή πᾶν ὅ,τι ἀπειτέλεσεν ἐπὶ μακροτάτους
αἰῶνας τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς μας.

Τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα θὰ ἐπισημάνω, κατὰ τὸ μέγιστον πο-
σοστὸν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα προεκάλεσαν τὴν ἀντικειμενικὴν
παρουσίαν των, εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰς κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώ-
πινου νοῦ, μὲ τὴν πρόοδον τῶν γνώσεων, μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς
ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς. Ὑπενθυμίζω, λοιπόν, τὴν παρατήρη-

σιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κινδυνεύει νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν πίεσιν καταστάσεων, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωσις ἀποτελεῖ συνάρτησιν τοῦ θείου προορισμοῦ τοῦ πνεύματός του. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ μέγα δράμα.

15

Τὸ πρῶτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπισημάνω, εἶναι ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμὸς, μὲ τὸν ὁποῖον αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς, ρυθμὸς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνάρτησιν τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς ἱατρικῆς, τῆς φαρμακολογίας, τῆς χημείας. «Κατὰ τὴν ὥραν αὐτήν» γράφει παραστατικώτατα ὁ *Aldous Huxley* εἰς βιβλίον του ἐκδοθὲν πρό τινων μηνῶν («*Brave New World Revisited*»), «ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου αὐξάνει κάθε χρόνο περίπου κατὰ τεσσαράκοντα τρία ἑκατομμύρια. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι κάθε τέσσαρα χρόνια προσθέτουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸν ἀριθμὸν των ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ κάθε ὀκτώμισιν χρόνια προσθέτουν ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἰνδιῶν. Μὲ τὸ μέτρον τῆς αὐξήσεως, τὸ ὁποῖον ἴσχυσεν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ θανάτου τῆς βασίλισσης Ἑλισάβετ τῆς Α', ἐχρειάσθησαν δεκαεὶς αἰῶνες διὰ νὰ διπλασιασθῇ ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς. Μὲ τὸ σημερινὸν μέτρον αὐξήσεως, θὰ διπλασιασθῇ εἰς χρονικὸν διάστημα μικρότερον ἀπὸ τὸ ἥμισυ ἑνὸς αἰῶνος». Βάσει ὑπολογισμῶν, τοὺς ὁποίους υἱοθετεῖ ὁ *Huxley*, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου, ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας ἔζων μόνον διακόσια πενήκοντα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, μόλις ὑπερέβαιναν ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς τὰ πεντακόσια ἑκατομμύρια. Σήμερον ἔχει φθάσει ἡ ὑπερβῆ τὰ δύο δισεκατομμύρια ὀκτακόσια ἑκατομμύρια. Καὶ ἡ θετικὴ πρό-

βλεψις εἶναι, ὅτι ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος μικροτέρου τῶν πενήκοντα ἔτων δὲν θὰ διπλασιασθῆ ἀπλῶς, ἀλλὰ θὰ αὐξηθῆ πολὺ περισσότερον, διότι θὰ ἔχη ὁπωσδήποτε μεταβληθῆ (ἐὰν δὲν ἐπέμβουν ἀνασταλτικαὶ δυνάμεις) τὸ σημερινὸν μέτρον αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

Δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ εἴπωμεν, ἐὰν οἱ φόβοι τοῦ *Robert Thomas Malthus* ἦσαν ἢ δὲν ἦσαν ἀβάσιμοι. Ἡ ἐπιστήμη, βεβαίως, ἀνεκάλυψε — καὶ δὲν παύει νὰ ἀνακαλύπτῃ — τρόπους παραμερισμοῦ τῶν ἀνησυχιῶν τοῦ *Malthus* τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν διατροφήν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, νὰ προκύρῃ ἀργότερον πρόβλημα διατροφῆς, ἐξαντλουμένων τῶν δυνατοτήτων τῆς γῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ τὸν κίνδυνον αὐτὸν θὰ εὔρουν τρόπον οἱ ἄνθρωποι νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν. Ἐὰν καὶ ὅταν κινδυνεύσουν νὰ ἀποθάνουν ἐξ ἀσιτίας, θὰ ἀνακαλύψουν, μὲ ἀπαλὰ ἢ καὶ ἄγρια μέσα, ὁδὸν σωτηρίας. Τὸ μέγα πρόβλημα εὐρίσκεται ἄλλοῦ. Πρὶν ἢ κινδυνεύσῃ ἡ ζωὴ των, θὰ κινδυνεύσῃ (καὶ κινδυνεύει ἤδη) ἡ ὑπόστασίς των. Πρὶν ἢ ἐμφανισθῆ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, θὰ ἐμφανισθῆ (καὶ ἐμφανίζεται ἤδη) ὁ ἠθικὸς κίνδυνος. Καὶ ἐνῶ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, ἐὰν καὶ ὅταν τυχὸν ἐκδηλωθῆ, θὰ γίνῃ ἀμέσως αἰσθητὸς καὶ θὰ πράξουν οἱ ἄνθρωποι τὸ πᾶν διὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν, ὁ ἠθικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται ἤδη, δὲν γίνεται ἀντιληπτὸς· οἱ ἄνθρωποι, εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὁποίων γεννᾶται καὶ ἀνδροῦται ὁ ἐχθρὸς, δὲν αἰσθάνονται κἂν ὅτι κινδυνεύουν.

Οἱ ἄνθρωποι συνωσιζονται ἤδη κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασίν των. Ἐντὸς ὀλίγων δεκαετιῶν θὰ σημειωθῆ εἰς τὰς μεγαλουπόλεις — καὶ κατὰ προέκτασιν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαιθρον, ἐὰν θὰ ἐξακολουθῆ κατ' ἀρχὴν ὑπάρχουσα ἢ ὑπαιθρὸς, ὅπως τὴν γνωρίζομεν — οὐσιώδης μεταβολὴ τῶν ὄρων ζωῆς τῶν

ἀνθρώπων, τῶν ὄρων ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ζωῆς.

Ἡ ἔντονος ὁμαδοποίησις τῶν ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, μὲ μηχανικῶς ρυθμιζομένας τὰς πλείστας ἐκδηλώσεις των, θέτει ἐν κινδύνῳ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς μορφὰς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ἑαυτὸν του. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἀπειλοῦνται μὲ καταστροφὴν ἢ ἔστω ριζικὴν ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν των ἀλλοίωσιν αἱ μορφαὶ ζωῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς φιλία, ἔρως, οἰκογένεια, συγγενικὸς δεσμός, κοινωνικὴ συναναστροφή, πνευματικὸς δεσμός, κοινότης ἰδεῶν ἢ αἰσθητικῶν ὁρῶν, ἐκκλησία καὶ πολιτεία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ψυχικῶς ἢ πνευματικῶς γόνιμος μόνωσις, ὡς ρεμβασμός, ὡς θρησκευτικὸς στοχασμός, ὡς ἐσωτερικὸς διάλογος, ὡς ἀτομικὴ δημιουργικὴ ἐπίδοσις, φιλοσοφικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ. Σημειοῦνται ἤδη συμπτώματα διαταραχῆς ἢ ἀπλῆς ἔστω δυσχεράνεως τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἔχουν ἀποκτήσει, μετὰ πολλῶν αἰῶνων δοκιμασίας καὶ ἐμπειρίας, αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. Τὸ ὅτι ἔγιναν οἱ ἀνθρώποι πολλοὶ καὶ θὰ γίνωνται, μὲ συνεχῶς ἐντεινόμενον ρυθμὸν αὐξήσεως, διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι γεγονὸς βαρυτάτης σημασίας διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ποσότης εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ ριζικῶς τὴν ποιότητα.

16

Ἡ στάθμη τῆς ποιότητος—καὶ θὰ ἐπισημάνω τώρα τὸ δεύτερον ἀντικειμενικὸν γεγονὸς, τὸ ὁποῖον πιέζει τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του—κατέρχεται διαρκῶς περισσότερον καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὄχι μόνον αὐξάνει συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ γενικεύεται διαρκῶς περισσότερον ἢ

ἐκπαίδευσις. Μέγα, βεβαίως, ἀγαθὸν εἶναι ἡ παιδεία· καὶ ἔπρεπε νὰ παρασχευθῇ εἰς ὅλους ἡ δυνατότης νὰ μάθουν γράμματα. Ἡ καθολικὴ, ὅμως, ἐκπαίδευσις δὲν προῆλθε μόνον ἀπὸ ἠθικὴν ἐπιταγὴν καὶ δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῶς αἴτημα καὶ κατόρθωμα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ καθολικὴ ἐκπαίδευσις χωρὶς τὴν τεχνικὴν πρόοδον, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἄλλως τε καὶ ὄρος ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας· δὲν θὰ ἦτο εἰδικώτερον δυνατὴ χωρὶς τὴν πρόοδον τῆς τυπογραφίας κατὰ κύριον λόγον, ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτάτων μέσων ἀκουστικῆς καὶ ὀπτικῆς μεταδόσεως γνώσεων, ἐντυπώσεων, ἰδεῶν. Παιδείαν δὲν ἀσκεῖ μόνον διὰ τοῦ σχολείου ἡ πολιτεία, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὴν βασιζει ἢ προσπαθεῖ ἢ ἔστω δύναται νὰ βασίση ταύτην ἐπὶ ὀρθῶν κατευθύνσεων· παιδείαν ἀσκεῖ καὶ πᾶν ἐντυπον, καθὼς καὶ τὸ ραδιόφωνον, ἡ κινηματογραφικὴ ταινία, ἡ τηλεόρασις. Ἄφ' ἑνὸς μὲν, λοιπόν, ἡ καθολικὴ παιδεία, ἡ διὰ τοῦ σχολείου παρεχομένη, αὐξάνει διαρκῶς περισσότερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται μορφωμένοι—πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον καταβιβάζει μοιραίως τὸν μέσον ὅρον τῆς ποιότητος τῶν τεταγμένων νὰ ἔχουν γνώμην ἐπὶ παντὸς θέματος—, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἀναριθμητῶν ἐντύπων, θεαμάτων καὶ ἀκροαμάτων ἀσκεῖται ἐν πολλοῖς κακὴ παιδεία ἢ ἔστω παιδεία προκαλοῦσα ὁμοιομορφίαν καὶ ὁμαδοποίησιν τῶν συνειδήσεων καὶ καθιστῶσα περιττὸν τὸν ἀτομικὸν μόχθον, ὃ ὁποῖος καλλιεργεῖ τὴν προσωπικότητα.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἑνὸς ἔθνους ἢ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος προϋποθέτει ἱεραρχημένην πνευματικὴν κοινωνίαν. Ἡ ἱεράρχησις, ἡ ἀξιολόγησις τῆς παρουσίας καὶ προσφορᾶς ἐκάστου, ἦτο εὐχερὴς εἰς τὴν ἀριθμητικῶς στενὴν πνευματικὴν κοινωνίαν τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων ἢ τῶν πόλεων τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ τῶν Παρισίων κατὰ

τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἢ τῆς Βαϊμάρης καὶ τῆς Ἰένας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Σήμερον κατέστη ἡ ἱεράρχησις αὐτῆ δυσχερής· καὶ αὐριον πιθανὸν νὰ εἶναι ἀδύνατος. Τὸ μέγα ἠθικὸν ἐλάττωμα τῶν στενῶν πνευματικῶν κοινωνιῶν τοῦ παρελθόντος ἦτο τοῦτο : ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ στενότης των, παράγων ἀναγκαῖος διὰ τὴν ὑψηλὴν ποιοτικὴν στάθμην καὶ τὴν καλὴν ἱεράρχησιν τῶν μελῶν των, προὔπευτε τὴν ὑπαρξιν, ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν πνευματικῶν κύκλων, μεγάλου πλήθους ἀνθρώπων, προὔπευτε τὸν ἀποκλεισμόν τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν ζώντων εἰς τὴν αὐτὴν χώραν, τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν ἐθνικὴν κοινωνίαν ἢ λαϊκὴν κοινότητα ἢ εὐρύτεραν γεωγραφικὴν κοινότητα πολιτισμοῦ. Πάντως, τὸ ἠθικὸν τοῦτο ἐλάττωμα ἐξουδετεροῦτο ἐν μέρει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην ἱστορικὴν παρουσίαν τῆς εὐρύτερας κοινότητος ἔδιδεν ἡ στενὴ πνευματικὴ κοινωνία μὲ τὴν ὑψηλὴν στάθμην της καὶ τὴν ἀριάν ἱεράρχησιν.

Ποῖοι δίδουν σήμερον τὸν τόνον καὶ ποῖοι θὰ τὸν δίδουν αὐριον ; Ὅπως τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν πολλοὶ καὶ γίνονται διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι μέγα καὶ ἴσως φοβερόν εἰς συνεπείας, οὕτω καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ κυκλοφοροῦντα βιβλία καὶ γενικῶς ἔντυπα γίνονται διαρκῶς περισσότερα, ἀναρίθμητα, κλονίζει ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατὸν εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀνατρέψη πλήρως τὰς προὔποθέσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς καλλιεργημένης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀναγνώσται πληθύνονται· οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ βιβλία πληθύνονται· ὁ μέσος ὅρος τῆς ποιότητος ἀναγνωστῶν καὶ βιβλίων κατέρχεται διαρκῶς περισσότερο. Ὁ Nietzsche ἔθεσεν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ Ζαρατούστρα τὰς ἐξῆς φοβερὰς καὶ δυσαρέστους εἰς τὴν ἀκοὴν λέξεις : « Ἄλλα ἑκατὸ χρόνια ἀναγνωστῶν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο θὰ βρωμίσῃ ». Εἰ-

κοσι τρία περίπου ἔτη μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ συμπληρωθῶν τὰ ἑκατὸν αὐτὰ χρόνια!

17

Τὸ τρίτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὡς κρίσιμον διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ζωὴν του καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν.

Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐφεῦρε μέσα συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, ὡς καὶ πολεμικῆς τηλενεργείας, τὰ ὁποῖα πρὸ πενήκοντα ἀκόμη ἐτῶν θὰ ἐφαίνοντο ἀπίστευτα. Ἐντὸς ἐλαχίστων ὥρῶν καλύπτει ὁ μετακινούμενος ἄνθρωπος ἀπόστασιν χιλιάδων μιλίων, αἱ δὲ τηλεπικοινωνίαι ἔφθασαν εἰς τὸν πρακτικὸν ἐκμηδενισμόν πάσης ἐπὶ τῆς γῆς ἀποστάσεως.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη, ποίαν ἐπίδρασιν θὰ ἀσκήσουν αἱ μεγάλαι ταχύτητες εἰς τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ νευρικὸν του σύστημα, εἰς τὴν ψυχοβιολογικὴν σύστασίν του. Πρέπει νὰ ἔλθουν καὶ νὰ παρέλθουν πολλαὶ γενεαὶ διὰ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς. Δὲν θὰ σταθῶ, λοιπόν, εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο· εἶναι πρόωρος ἡ ἀντιμετώπισίς του. Δὲν ἀποκλείεται, ἄλλως τε, νὰ προσαρμοσθῆ ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμός, χωρὶς μεγάλας διαταραχὰς καὶ βλάβας, εἰς τὸ μηχανικὸν φαινόμενον τῆς μεγάλης ταχύτητος. Τὸ κρισιμώτερον, ὅμως, πρόβλημα εἶναι ἄλλο. Ἡ εἰσβολὴ εἰς τὴν ζωὴν μας τῆς μεγάλης ταχύτητος, προκληθεῖσα ὑπὸ τῶν μέσων συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, μέτεβαλεν ἤδη καὶ θὰ μεταβάλλῃ ἀκόμη περισσότερο τὸν «ἱστορικὸν χρόνον», τὸν ρυθμὸν—τὸ *tempo*—τῆς ἱστορίας· ἄρα καὶ τῆς συνειδητέσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι συνάρτησις τῆς ταχύτητος, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῶν, νὰ γνωστοποιηθῶν καὶ νὰ ἐκτελεσθῶν, ἐντὸς ὠρισμένου χώρου, αἱ ἱστορικαὶ πράξεις. Ὅταν, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἱστορικῆς ἀποφάσεως, ἐχρειάζετο ἢ ἐπὶ μῆνας μετακίνησις τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ξέρξου ἢ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβα ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Βοναπάρτου ἀπὸ χώρας εἰς χώραν, ἡ ἱστορία—καὶ μὲ τὴν ὥθησιν ἀκόμη δυναμικῶν πρωταγωνιστῶν—ἐξειλίσσετο βραδέως. Καὶ αὕτη ἡ μεταβάσις μιᾶς ἐντολῆς ἢ πληροφορίας ἐπέβαλλεν εἰς τὸν ἱστορικὸν χρόνον, δηλαδή εἰς τὸν χρόνον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, βραδύτητα. Αἱ ὥραι τῆς ἀναμονῆς ἢ προετοιμασίας ἢ προκαταρκτικῆς ἐξελίξεως τῶν γεγονότων ἦσαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἕως χυδῆς, πολὺ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ὥρας καθ' ἃς προσελάμβανον τὰ γεγονότα τὴν τελειωτικὴν μορφήν των. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ ἱστορία ἦτο ἀραιά· ἡ μεταβολὴ ἢ ἡ διαμόρφωσις οἰωνδήποτε καταστάσεων (ἐθνολογικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν) ἀπῆτει μεγάλα διαστήματα χρόνου, δεκαετίας ἢ καὶ αἰῶνας. Πεντακόσια ἢ καὶ χίλια ἔτη ἐχρειάζοντο διὰ νὰ διαμορφωθῆ, νὰ ἀναπτυχθῆ, νὰ κλονισθῆ καὶ νὰ πέσῃ μία αὐτοκρατορία. Αἱ μορφαὶ τοῦ λόγου καὶ αἱ ἐπικρατοῦσαι ἰδέαι διετηροῦντο ἐπὶ αἰῶνας, μετεβάλλοντο καὶ ἐξειλίσσοντο βραδύτατα. Ἀπητοῦντο πολλάκις διακόσια καὶ τριακόσια χρόνια διὰ νὰ συμπληρωθῆ ἢ ἀνέγερσις ἐνὸς καθεδρικοῦ ναοῦ. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπερίμεναν, παρηκολούθουν μὲ ὑπομονήν, ἐθαύμαζον. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, αἱ σημαντικαὶ χρονολογίαι, αἱ συνδεόμεναι μὲ σταθμοὺς τῆς ἱστορίας, ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι· εἰς ἐκάστην ἑκατονταετίαν τοῦ παρελθόντος ἀντιστοιχοῦν πέντε ἢ δέκα ἢ ἑκατὸν ἀξιομνημόνευτα συμβάντα. Ἡ ἱστορικὴ μνήμη εἶχε τὴν ἄρεσιν νὰ

τὰ συλλέγη καὶ νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται καὶ αἱ χρονικαὶ ἀποστάσεις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταθμοῦ τῆς ἱστορίας εἰς τὸν ἄλλον ἐπέτρεπον τὴν δημιουργίαν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ ἱστορικῆς συνειδήσεως.

Ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν ἀνατρέπει τὰς προϋποθέσεις ἐκείνας τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως καί, γενικώτερον, τῆς ὑπόστασεως τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι ἴσχυον ἕως χθές. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος ἐγένετο τόσο ταχύς, ὥστε τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας, μὲ μέτρον τὸν ἡλιακὸν χρόνον τῆς γῆς, προσέλαβε πυκνότητα καταπληκτικὴν. Εἶναι ἀδύνατον, βεβαίως, νὰ εἴπωμεν, πρὸς τίνα ἀριθμὸν δεκαετιῶν ἢ καὶ ἑκατονταετιῶν τοῦ παρελθόντος ἰσοδυναμεῖ ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς πυκνότητος, ἡ δεκαετία, τὴν ὁποίαν διανύομεν. Ἡ σύγκρισις ἀποκλείεται, διότι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας εἶναι κατὰ μέγα μέρος ποιοτικῶς διάφορα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος. Ἡ πλήρης πλέον ἐνότης τοῦ παγκοσμίου ἱστορικοῦ χώρου ἀφ' ἐνός, καὶ ἡ ἐν πολλοῖς ἐπισημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑτέρου — δύο βαρυσήμαντα δεδομένα τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνω ἐπίσης ὡς κρίσιμα διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου — μετέβαλον οὐσιωδῶς καὶ θὰ ἀλλοιώσουν εἰς τὸ μέλλον ἀκόμη περισσότερον τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ ἀποτολμήσωμεν συγκρίσεις ἀνομοίων πραγμάτων, πρέπει νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας κατέστη σήμερον ἐξόχως πυκνόν. Τὸ ἀντικειμενικὸν αὐτὸ γεγονός — δηλαδή ἡ μεγάλη ταχύτης, μὲ τὴν ὁποίαν σημειοῦνται τὰ ἱστορικὰ συμβάντα — πιέζει τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασιν του, τὴν θεμελιωμένην ἐπὶ μακρῶν παραδόσεων. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, προῖον ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ὠρίμαζον εἰς μεγάλα διαστήματα χρόνου, καλύπτοντα πολλὰς γενεάς, ἐκτίθεται, μὲ

τὴν εἰσβολὴν τῆς μεγάλης τατύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς κρίσιν βαρυτάτην.

18

Τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἐπιδεινώνει τὸ ἄλλο γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐπεσήμανα πρὸ ὀλίγου καὶ τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶπα, μεταβάλλει ἐν πολλοῖς καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Ἡ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἦτο ἄλλοτε κυρίως ἠθική, δηλαδή συνυφασμένη μὲ τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων, ἀδιάφορον εἰς τὴν βούλησιν αὐτὴν, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ εἰς βαθμὸν ἄλλοτε μεγαλύτερον καὶ ἄλλοτε μικρότερον, ἦτο ἐξηρητημένη ἀπὸ ὄρους γεωγραφικούς, βιολογικούς, οικονομικούς ἢ καὶ ἄλλους. Κινήτρα καὶ παράγοντες τῆς ἱστορίας ἦσαν ἄλλοτε αἱ ἐντολαὶ τοῦ Μωϋσέως, οἱ λόγοι τῶν προφητῶν, τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος, ἡ ἰδέα τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ μορφή καὶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους, ἡ ἥρωικὴ νεανικὴ ψυχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ διέλευσις τοῦ Βούδδα ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ Δωδεκάδελτος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς βασιθεῖσα παιδεία τῶν Ρωμαίων, τὸ σταϊκὸν ἦθος Κάτωνος τοῦ νεωτέρου καὶ ἄλλων πολιτῶν τῆς Ρώμης, ὁ βίος, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ὡς βίωμα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ κινήσεις τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Θεομήτορα καὶ ἡ ἀκριτικὴ νοοτροπία τῶν, τὸ παράδειγμα καὶ ἡ ἔμπρακτος ἀγιωσύνη τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ἡ στροφή τῶν Ἰταλῶν εἰς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες, ἡ ἀκαμψία καὶ τὸ πείσμα τοῦ Λουθηρου, ἡ αὐτοπειθαρχία τοῦ Ἰγνατίου Λογιόλα, ἡ ἀνησυχία τῶν πνευμάτων εἰς τὴν Γαλλίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ναπολέοντος, ἡ ἰδέα τῶν ἐθνοτήτων καὶ ὁ ὅρωμος

τισμός κατά τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Παραλλήλως πρὸς τοὺς τοιούτους παράγοντας τῆς ἱστορίας εἶχον ἀρχίσει, βεβαίως, νὰ προβάλλουν ἢ μᾶλλον νὰ ἐπηρεάζουν ἐμμέσως τὴν πορείαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παράγοντες τεχνολογικοί, συγκεκριμένως καὶ κυρίως ἡ τυπογραφία ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἡ ἀτμοκίνητος μηχανὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, οἱ παράγοντες αὗτοι ἐπληθύνθησαν, καὶ προέκυψαν μάλιστα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν τεχνικὴν, δηλαδὴ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τὰ μέσα συγκοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν ὑγείαν καὶ ἐπομένως τὸν μέσον ὄρον ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ *Pasteur* ὑπῆρξε μέγας παράγων τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντως, μέχρι τινὸς ὑπερίσχυον ἔναντι τῶν παραγόντων καὶ κινήτρων τῆς ἱστορίας, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ, οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἠθικὴ, δηλαδὴ συνδεδεμένη μὲ τὸ στοιχεῖον τῆς βουλήσεως, ἀδιάφορον ἂν τῆς ἀδεσμεύτου ἢ μή.

Ἐκ τούτου ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται καὶ νὰ γίνεται ἀντίστροφος ἡ σχέση καὶ ἀναλογία μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ καταταγοῦν οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα τῆς ἱστορίας. Ἐρχισε, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐπικρατῇ ἡ κατηγορία ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ τεχνολογικὰ καὶ γενικῶς τὰ ἐπιστημονικὰ κίνητρα καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ὡς ἀφανῆ κίνητρα, ἀλλὰ καὶ ὡς φανεροὶ παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Χημεία ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ἕως χθὲς δὲν ἦσαν. Τὰ ἐργαστήρια, ὄχι μόνον τοῦ *Ernest Rutherford* ἢ τοῦ *Languevin*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Fleming*, ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας ἄμεσοι, ἐνῶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ *Lavoisier* ὑπῆρξε σταθμὸς μόνον τῆς

ἐπιστήμης, μέγας βεβαίως, ἀλλὰ σταθμός, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασεν ἀπλῶς ἐμμέσως, βραδέως καὶ ἀφανῶς, τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας καὶ δὲν ἤμπόδισε τὸν Ναπολέοντα ἢ τὸν *Metternich* ἢ τὸν *Palmerston* ἢ τὸν *Bismarck* νὰ ἔχουν τὸν κύριον λόγον εἰς τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Ἡ πενικελλίνη προεκάλεσεν, ὡς ἄμεσος παράγων αὐξήσεως τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἱστορικὰ ἀποτελέσματα μεγαλύτερα καὶ μονιμώτερα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα προεκάλεσεν ἡ βούλησις τοῦ *Χίτλερ* ἢ τοῦ *Στάλιν*. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθη ἡ διάσπαισις τοῦ ἀτόμου, αὐτὰ δὲν θὰ ἐνεφανίζοντο, βεβαίως, ὡς ἄμεσοι παράγοντες ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας, ἐὰν, μετὰ τὴν μεγάλην δοκιμὴν ἀποδεσμεύσεως τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀτόμου, τὴν γενομένην εἰς τὸ Σικάγον τὴν 2αν Δεκεμβρίου 1942 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ *Enrico Fermi*, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ δοκιμὴ τῆς πρώτης ἀτομικῆς βόμβας εἰς τὸ Ἀλαμογκόρντο, τὴν 16ην Ἰουλίου 1945. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἢ, ἔστω νὰ ἴδωμεν τοῦτον ἐξελισσόμενον ὡς ἐξειλίχθη, ἐὰν ἐν ἔτει 1939 εὑρισκόμεθα εἰς τὸ σημεῖον ἐπιστημονικῆς προόδου, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρισκόμεθα σήμερον.

19

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὅπως διεμορφώθη ἀπὸ τοὺς *Karl Marx* καὶ *Friedrich Engels*, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἱστορία εἶχε καὶ ἔχει βασικόν της κίνητρον τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζονται ἀπὸ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις. Τὰ μέσα παραγωγῆς μεταβάλλονται ἐκάστοτε. Δι' αὐτῶν μεταβάλλονται καὶ αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι, καὶ ἔρχεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἡ ἀντίφασις μεταξὺ τῶν μεταβληθεισῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς καθυστερημένης κοινωνικῆς

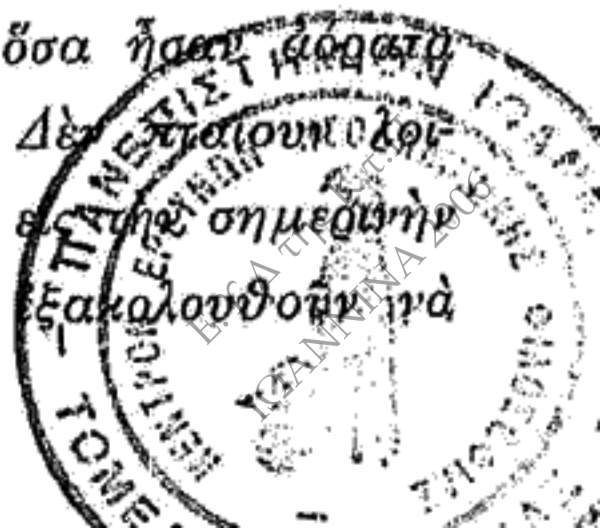

καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεως προσλαμβάνει μορφὴν ἀδιεξόδου. Τὰ μέσα παραγωγῆς προβάλλουν, ἐφ' ὅσον δὲν ἀλλάσσουν ἀναλόγως καὶ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ὡς μέσα καταστροφῆς. Ἡ κοινωνικὴ τάξις, τῆς ὁποίας ὁ βίος κατέστη ἀβίωτος ὑπὸ τὰς ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν πρόοδον τῶν μέσων παραγωγῆς, ἄρα τῆς τεχνικῆς, κοινωνικὰς συνθήκας, ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ νὰ ἀνατρέψῃ τὰς καθυστερημένας καὶ πιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας, ὡς καὶ τὰς ἰδεολογίας, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς αὐτάς.

Ἡ θεωρία αὕτη συνελήφθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, δηλαδή εἰς ὥραν τῆς ἱστορίας, ἣ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν σύλληψιν της. Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τῆς αἰφνιδίας ἐντόνου βιομηχανοποιήσεως (ἰδίᾳ ἐν Ἀγγλίᾳ), τῆς βασισθείσης ἐπὶ τῆς νέας τεχνικῆς, ὁρθῶς συνελήφθη ὑπὸ τῶν *Μαρκ* καὶ *Engels* ἡ ἀντινομία μεταξὺ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ οἱ ἰδρυταὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τοῦ λεγομένου ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπροχώρησαν πολὺ. Προεξέτειναν τὴν θεωρητικὴν των σύλληψιν καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πρὸς τὰ ἔμπρός, καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὸ μέλλον. Πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεωτέρας τεχνικῆς, πρὸ τῆς στοιχειώδους πρώτης φάσεως αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ἐγκαινιάζει ἡ ἀτμοκίνητος μηχανή, ἡ τεχνικὴ (ἢ μᾶλλον ἡ ἀπουσία τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ συνθέτου τεχνικῆς) ἐπέτρεπε τὰ πάντα εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν καὶ δὲν προσδιώριζεν ἀναγκαστικῶς τίποτε. Ὅλα τὰ λεχθέντα περὶ ἀναγκαστικῆς σχέσεως μεταξὺ χειροκινήτου μύλου καὶ φεουδαλισμοῦ εἶναι θεωρητικαὶ ὑπερβολαί. Ἀλλὰ καὶ τὸ μέλλον δὲν συνέλαβον ὁρθῶς οἱ ἰδρυταὶ τοῦ *Μαρξ*-ισμοῦ. Εἰς ὠρισμένην, βεβαίως, φάσιν της—ἐκείνην, ἣ ὁποία ἐσημειώθη κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ «*Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου*» καὶ διήρκεσεν ἐπὶ τινὰς δεκαετίας ἢ ἐπιζῆ, ἔστω, μέχρι σήμερον εἰς

τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας — ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων προεκάλεσε τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία ὑποθάλλει ἐπαναστατικὰ κοινωνικὰ κινήματα. Ἄν καὶ διεπιστώθῃ, ὅτι ὅπου ἐπεκράτησε μέχρι τοῦδε ὁ κομμουνισμός, ἡ ἐπικρατήσις του δὲν ὠφείλετο εἰς ἐπανάστασιν ἔχουσαν σχέσιν μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρξισμοῦ ἐπισημανθεῖσαν ἀντινομίαν, ἀλλὰ ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα καιαστρεπτικῶν πολέμων καὶ καθαρῶς πολιτικῶν ἐνεργειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπωφελήθησαν μεγάλων πολεμικῶν ἀνωμαλιῶν, ὀφείλομεν ἐν τούτοις νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι, χωρὶς ἔστω νὰ ἐπικρατῇ, ἀναπτύσσεται ὁ κομμουνισμός ἐκεῖ, ὅπου, λόγῳ καθυστερημένων τεχνολογικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ 1848, συμπιέζονται ὠρισμένα κοινωνικὰ στρώματα καὶ διάγουν ζωὴν προλεταριάτου. Ἄλλ' οὔτε αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπικύρωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Μαρξ. Ἐνῶ, κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτήν, ἡ μεγάλη ἀκριβῶς τεχνικὴ πρόοδος καὶ ἡ ἀντίστοιχος ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομίας θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλῇ τὴν ὑποθάλλουσαν τὴν ἐπανάστασιν ἀντινομίαν, εἰς τὴν πραγματικότητά ἡ ἀντινομία αὐτὴ δὲν προκύπτει διόλου εἰς χώρας, ὅπως αἱ Ἑνωμένα Πολιτεῖαι ἢ ἡ Μεγάλη Βρετανία, δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου εἶναι μεγάλη ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς οἰκονομίας, προκύπτει δὲ ἀντιθέτως εἰς ὅσας χώρας ὑπάρχει καθυστέρησις.

Ἡ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι εὐκόλος. Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς ὑπερηκόντισε τὰς προβλέψεις τῶν Μαρξ καὶ Engels, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν δευδερκειάν των, εἶδαν πολλά, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἴδουν ἢ νὰ προῖδουν ὅσα ἦσαν ἀόρατα ἢ ἐθεωροῦντο ἀπίστευτα κατὰ τὰς ἡμέρας των. Δὲν πταίουκε λοιπὸν ἐκεῖνοι, εἰ ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι, εἰς τὴν σημερινὴν φάσιν τῆς τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς προόδου, ἐξακαλουθούνην νὰ

εἶναι ὀπαδοί των. Ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος ἐδικαιολογεῖτο νὰ εἶναι ὀπαδὸς καὶ συνεχιστὴς τῆς διδασκαλίας των, ἦτο ὁ *Lenin*. Σήμερον, βλέπομεν ὅλοι, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς (τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων) καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς οἰκονομίας ἔφθασαν εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ὄχι μόνον δὲν γίνεται, ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατ' ἀνάγκην ἀβίωτος ὁ βίος τῶν ἐργαζομένων, ὄχι μόνον δὲν προβάλλει ἡ ἀντινομία, τὴν ὁποῖαν ἐπεσήμαναν οἱ ἰδρυταὶ τοῦ *Μαρξισμοῦ*, ἀλλὰ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον: ἐξασφαλίζεται ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ πλήρως ἡ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, μὲ ἄλλας λέξεις, ὑπερηκόντισε τόσον πολὺ τὰς προβλέψεις τοῦ *Μαρκ*, ὥστε ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ ὑπερникᾶ ἀφ' ἑαυτῆς, ὅπου ἀξιοποιεῖται πλήρως, τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικῶς εἰς ἐπανάστασιν. Ἡ ὕλικὴ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων εἶναι δυνατόν, λόγω τῶν καταπληκτικῶν κατακτήσεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, νὰ ἐξασφαλισθῇ ἐξ ἴσου εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας μὲ τὸ κεφαλαιοκρατικὸν καθεστῶς καὶ εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἐνωσην μὲ τὸ σοσιαλιστικὸν καθεστῶς.

20

Ἐὰν εἶπα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀπετέλεσαν ἀπλῆν παρένθεσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μου. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδύασαν οἱ *Μαρκ* καὶ *Engels* τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, ἦτο ἐπηηρεασμένος ἀπὸ τὴν παροδικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἐξέλιξις τῶν μέσων παραγωγῆς δὲν προκαλεῖ ἀναγκαστικῶς, ὅπως διδάσκει ὁ *Μαρξισμός*, κοινωνικὰς μεταβολὰς καὶ δὴ ριζικὰς ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς. Τὸ πρόβλημα, τὸ μέγα καὶ κρίσιμον, ἐμφανίζεται κατ'

ἄλλον τρόπον. "Οχι μόνον αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, ἀλλὰ γενικώτερον ἢ τεχνικὴ καὶ ἔτι γενικώτερον ἢ θεικὴ ἐπιστήμη (περιλαμβανομένης τῆς ἰατρικῆς) κατέστησαν σήμερον καὶ καθίστανται διαρκῶς περισσότερον οὐσιώδη κίνητρα καὶ μάλιστα φανεροὶ παράγοντες τῆν ἱστορικῆς ζωῆς, ἐκτοπιζομένων σὺν τῷ χρόνῳ ἢ περιοριζομένων οὐσιωδῶς τῶν καθαρῶς ἠθικῶν παραγόντων, οἰδοποῖοι, ἀδιάφορον εἶν ἐξηρητημένοι ἐν πολλοῖς ἀπὸ βιολογικούς, γεωγραφικούς ἢ ἄλλους ὅρους, ἦσαν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας οἱ ἐπικρατέστεροι. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον, εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν, εἰς τὰς κομμουνιστικὰς χώρας καὶ τὰς δημοκρατίας τῆς Δύσεως. Οὔτε ἡ βούλησις ἐνὸς *Lincoln*, οὔτε ἡ πρωτοβουλία ἐνὸς *Lenin* θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν σήμερον τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἐν ἔτει μὲν 1861 εἶχεν ἡ βούλησις τοῦ πρώτου εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας, ἐν ἔτει δὲ 1917 ἡ πρωτοβουλία τοῦ δευτέρου εἰς τὴν Ρωσίαν. Καὶ αὔριον —εἰς τὸ ἐγγύς, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μέλλον— ὁ ἠθικὸς παράγων, ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ προσωπικότης, τὸ ἄτομον, θὰ ἔχῃ ἀκόμη μικροτέρας πιθανότητος καὶ εὐκαιρίας νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας.

Ἡ ὑποχώρησις καὶ ὁ ἐνδεχόμενος ἐκμηδενισμὸς τοῦ ἠθικοῦ παραγόντος, τῆς προσωπικότητος, ὡς κινήτρον καὶ παράγοντος τῆς ἱστορίας, θὰ ἔχῃ σοβαροὺς ἀντικτύπους εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ὄλην ὑπόστασιν τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει. Ἡ προσωπικότης, ὡς ἄμεσος παράγων πολιτικῆς ἢ πνευματικῆς ἢ ἠθικῆς δράσεως, εἶναι παράδειγμα δι' ὅλους ἢ διὰ πολλοὺς ἢ, ἔστω, δι' ὀλίγους, εἶναι φαινόμενον, τὸ ὁποῖον συγκινεῖ καὶ ἐμπνέει ἢ προκαλεῖ ἀντίδρασιν, διαφοροποίησιν τῶν συνειδήσεων, ὑπεύθυνον τοποθέτησιν καὶ ἀντιμετώπισιν. Ἡ ἐνδεχομένη ἔξοδος τῆς προσωπικότητος

ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν προσκῆνιον θὰ σημάνη καὶ ὑποχώρησιν τοῦ προσωπικοῦ παράγοντος, τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν ζωὴν τῶν κοινωνιῶν ἐν γένει. Ὅταν οἱ ἄμεσοι παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς θὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἢ ἔστω κατὰ κύριον λόγον ἀπρόσωποι, ἐπιστημονικοί, τεχνολογικοί, ἐργαστηριακοί, δὲν θὰ εἶναι καὶ ἡ βούλησις ἐνὸς *Einstein* ἢ *Rutherford* ἢ *Fleming*, ἢ ὁποῖα θὰ δίδη κατὰ τρόπον ἄμεσον τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ζωὴν· τὴν κατεύθυνσιν θὰ τὴν δίδουν αἱ ἀπρόσωποι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἤδη προκύψει καὶ θὰ προκύψουν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τὰς ἐπιστημονικὰς συλλήψεις καὶ ἀνακαλύψεις των· θὰ τὴν δίδουν μηχανικὰ τέρατα, ὅπως ὁ Σπούτνικ καὶ ὁ Λούνικ. Ἐνῶ ὁ *Einstein* καὶ ὁ *Planck*, ἐγκαινιάζοντες, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ἢ νὰ τὸ ὑποψιάζωνται, τὸν αἰῶνα τῶν ἀπροσώπων τερατιωδῶν δυνάμεων, ἔζων, ὡς ἄνθρωποι, εἰς τὴν ἀτμοσφᾶραν τοῦ *Mozart* καὶ τοῦ *Beethoven*, αἱ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προέκνυσαν ἀπὸ τὰς μεγάλας ἐπιστημονικὰς συλλήψεις των, πιέζουν τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον καὶ θὰ πιέσουν ἀκόμη περισσότερο τὸν αὐριανὸν νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, νὰ παύσῃ νὰ ἀγαπᾷ ὅ,τι ἠγάπα ὁ *Einstein* ἢ ὁ *Planck*. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν κινδυνεύει νὰ ἀφανισθῇ ὁλόκληρος ἢ μέχρι τοῦδε ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· διὰ πρώτην φορὰν κινδυνεύει ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπὸ μακρῶν αἰώνων καλλιεργηθείσης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers*, εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν σκοπῶν τῆς ἱστορίας», λέγει: «Ἐνῶ ὁλόκληρος ἢ μέχρι τοῦδε ἱστορία ἀφεώρα, μὲ τὰ συμβάντα της, μόνον ὀλίγον τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου (*des Menschseins*), σήμερον φαίνεται ὅτι αὕτη αὕτη ἢ οὐσία... ἀπειλεῖται εἰς τὸν πυρῆνα της»

Ὁ *Herbert Spencer* διεκήρυξεν ἄλλοτε, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξή-

φάνισε τούς μεγάλους ἄνδρας, τὰς δημιουργικὰς προσωπικότητας. Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ *Spencer* ἦτο, ὅτι ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο μέγας ὡς προσωπικότης καὶ ὡς παράγων τῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀπεκάλυψε τὴν ἑτεροκίνητον ὑπαρξιν καὶ ἐκείνων ἀκόμη, οἱ ὅποιοι ἐνεφανίσθησαν ὡς δῆθεν μεγάλοι ἄνδρες. Τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἀνέτρεψαν μὲ ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις ὁ *William James*, ὁ *Bertrand Russel* καὶ ὁ *Aldous Huxley*. Καὶ μνημονεύω μόνον ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Carlyle*, δὲν φθάνουν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον, ἀλλ' ἀνεγνώρισαν εἰς τὴν ἰσχυρὰν προσωπικότητα — καὶ εἰς τὴν ἀτομικότητα, μάλιστα, οἰουδήποτε ἀνθρώπου — ὅτι ἀπλῶς ἀνήκει εἰς αὐτήν, χωρὶς νὰ ἀγνοοῦν καὶ τοὺς ἄλλους ὄρους ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας.

Ἐάν, ὅμως, εἶχεν ἄδικον ὁ *Spencer*, ἰσχυρισθεῖς ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξηφάνισε τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος, καταδείξασα δῆθεν τὴν ἀνυπαρξίαν της καὶ εἰς αὐτὸ τὸ παρελθόν, δὲν θὰ εἶχεν ἄδικον, εἰάν ἔλεγεν, ὅτι ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαφανίσῃ ἢ, ἔστω, νὰ συμπίεσῃ κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον τὴν προσωπικότητα καὶ γενικῶς τὸ ἄτομον εἰς τὸ μέλλον. Ὁ διαρκῶς ἐντεινόμενος ὑπερπληθυσμός, ὁ συνωστισμὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ὁμαδοποίησις αὐτῶν, τὸ πρὸς τὴν ὁμαδοποίησιν ἀναγκαίως συνυφασμένον φαινόμενον τῆς διαρκῶς αὐξανομένης ὑπεροργανώσεως, «over organization», (ὁ ὅρος εἶναι προσφιλὴς εἰς τὸν *Aldous Huxley*), τὰ ἑκατομμύρια τῶν κατ' ἔτος ἐκδιδομένων βιβλίων καὶ γενικῶς ἐντύπων καὶ ἡ δι' αὐτῶν, ὡς καὶ διὰ τοῦ ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεοράσεως, προκαλουμένη τυποποίησις — καὶ δὴ εἰς χαμηλὸν ἐπίπεδον — τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν χῶρον καὶ ρυθμὸν τῆς ἱστορίας, ἡ προϊοῦσα ἐκτόπισις τοῦ

προσωπικοῦ καὶ ἠθικοῦ παράγοντος ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν σκηνήν, ἡ ἐμφάνισις ἀπροσώπων τερατωδῶν δυνάμεων ὡς παραγόντων τῆς ἱστορίας καὶ ὡς σημείων προσανατολισμοῦ τῶν συνειδήσεων, αὐτὰ ὅλα — καὶ πολλὰ ἀκόμη σπρηρημένα πρὸς αὐτὰ γεγονότα καὶ δεδομένα — θέτουν ἐν κινδύνῳ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι δυνατὸν γὰρ γεννήσουν αὐριον ἕναν ἄνθρωπον ριζικῶς διάφορον τοῦ μέχρι τοῦδε γνωστοῦ τύπου, ἄλλόφυλον, βάρβαρον. Ὁ *Aldous Huxley*, βλέπων τὸν κίνδυνον, θέτει μὲ ἀγωνίαν τὸ ἐρώτημα: «πῶς εἶναι δυνατὸν γὰρ διαφυλάξωμεν τὴν ἀκεραιότητα καὶ γὰρ ἐπιβεβαιώσωμεν πάλιν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου ἀτόμου»; Καὶ προσθέτει ὁ *Huxley*: «Μετὰ μίαν γενεὰν θὰ εἶναι πιθανὸν πολὺ ἄργὰ διὰ γὰρ εὐρεθῆ ἀπάντησις καὶ θὰ εἶναι, ἴσως, μάλιστα ἀδύνατον, μέσα εἰς τὸ πριγηρὸν κλίμα ὁμαδισμοῦ τοῦ μέλλοντος, γὰρ τεθῆ καὶ τὸ ἐρώτημα τοῦτο».

22

Εἶπα, εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μου, ὅτι τὸ χειρότερον εἶναι, ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν συλλαμβάνουν τὸν κίνδυνον καὶ ὅτι ὀλίγοι συνειδητοποιοῦν τὸ διαλυτικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν των. Πῶς συμβιβάζεται ἡ διαπίστωσις αὕτη πρὸς τὴν ἄλλην διαπίστωσιν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐπίσης προέβην, ὅτι διερχόμεθα μίαν τῶν κρίσιμων ἐκείνων περιόδων τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ τὸ μέλλον ἔχει γίνῃ πηγὴ φόβου;

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων διαπιστώσεων δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις. Οἱ ἄνθρωποι, σήμερον, ἔχασαν τὸ αἶσθημα τοῦ παρατεταμένου παρόντος καὶ φοβοῦνται τὸ μέλλον, ὅχι ὅμως διότι φοβοῦνται τὰ διαλυτικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα σημειοῦνται μέσα των, ἀλλὰ δι'

ἄλλον λόγον. Μόνον ὀλίγοι—ὅπως εἶναι, δυστυχῶς, φυσικὸν— παρακολουθοῦν συνειδητῶς τὴν ἐπερχομένην διάλυσιν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολλοὶ ὑφίστανται ἐσωτερικῶς τὴν διάλυσιν αὐτὴν, χωρὶς νὰ τὴν αἰσθάνονται, χωρὶς νὰ τὴν φοβοῦνται.

Τὸ μέλλον, τὸ φοβοῦνται οἱ ἄνθρωποι—καὶ ὁ φόβος αὐτὸς ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς λαούς—λόγω τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους βλέπουν ἐπερχομένους ἀπ' ἔξω καὶ ὄχι ἀπὸ μέσα των. Συννυφασμένοι εἶναι, βεβαίως, καὶ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ κίνδυνοι πρὸς τὴν τερατωδῶς ἀναπτυχθεῖσαν ἐπιστήμην καὶ τεχνικὴν. Δὲν φοβεῖται, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος τὴν διαστροφήν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποσιῇ ἢ ὑφίσταται ἤδη ἢ οὐσία τῆς ζωῆς του· φοβεῖται τὴν καταστροφήν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποσιῇ ὡς βιολογικὸς ὄργανισμὸς καὶ μάλιστα ὄχι ἀπλῶς ὡς βιολογικὸν ἄτομον, ἀλλ' ὡς ἀνθρώπινον γένος. Εἶχε καὶ ἄλλοτε,—εἰς ἄλλας περιόδους τῆς ἱστορίας—κυριευθῆ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸν αὐτὸν φόβον. Ἐνέμενε καὶ ἄλλοτε ὡς προσεχῆ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν «ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, καὶ οἱ ἀστέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται». Ἐν ἄλλῃ ἡ φοβερὰ αὐτὴ ἀναμονὴ πρῶτον μὲν ἦτο συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἐλπίδα— «καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ»—, δεύτερον δὲ ἀνεφέρετο εἰς δῆθεν ἐπικείμενα καταστρεπτικὰ γεγονότα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερον, φοβεῖται ὁ ἄνθρωπος τὴν καταστροφήν ὡς ἔργον τῶν χειρῶν του. Φοβεῖται τὴν ἐπίδρασιν τῆς ραδιενεργείας· φοβεῖται, πέραν τῆς βραδείας καὶ μὴ συλληπιτῆς ἀκόμη πλήρως ἐπιρροῆς τῆς ραδιενεργείας εἰς τὸν βιολογικὸν ὄργανισμὸν του, τὴν αἰφνιδίαν ἐξαπόλυσιν τῶν δυνάμεων τοῦ ὑδρογονικοῦ θα-

νάτου. Καὶ δὲν εἶναι διόλου ἀδικαιολόγητος, τοῦλάχιστον κατ' ἀρχήν, ὁ μέγας αὐτὸς φόβος. Πάντως, τὸ ὅτι γεννᾶται ὁ φόβος αὐτὸς εἰς τὴν ψυχὴν ὄλων, τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ τῶν ἡγετῶν τῶν λαῶν, εἶναι καὶ κάποια ἔνδειξις, ὅτι ὁ κίνδυνος, τὸν ὁποῖον φοβούμεθα, εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ ἀποτραπῆ. Κρισιμώτεροι εἶναι οἱ κίνδυνοι, τοὺς ὁποίους δὲν βλέπουν οἱ ἄνθρωποι.

23

Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ φοβηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πειράματα καὶ ἐγχειρήματα, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ὑπερηφάνους; Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσουν ἐπικίνδυνον τὴν μεγάλην προσπάθειαν κατακτήσεως τοῦ διαστήματος;

Πρὶν ἢ σκεφθῆ ὁ ἄνθρωπος, ὅτι εἶναι πρακτικῶς δυνατὴ τοιαύτη προσπάθεια, ἔγραφεν ὁ *Theodor Haecker*, εἰς τὸ βιβλίον του «Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;»: «Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνέγερσις τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ εἶναι ἱστορικὸν γεγονός καὶ ἐπαναλαμβάνεται μάλιστα διαρκῶς· ἀνήκει ἡ προᾶξις αὐτὴ εἰς τὴν φύσιν τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ὡς ὁ Θεός».

Νὰ ἀποφύγη ὁ ἄνθρωπος τὰ βήματα, εἰς τὰ ὁποῖα τὸν ὠθοῦν ὁ νοῦς, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἰκανότης του, εἶναι, βεβαίως, ἀδύνατον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δοῦλος τῶν ἰκανοτήτων του. Καὶ ἦτο ἀναπόφευκτον νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ κτίσῃ τὸν πύργον, «οὗ ἔσται ἡ κεφαλὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ». Μήπως, ὁμως, ὑπάρχει κάποιο ὄριον, τὸ ὁποῖον δὲν βλέπει καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπέρβασις εὐρίσκεται πέραν τῶν ἰκανοτήτων ἢ μᾶλλον τῶν βιολογικῶν δυνατοτήτων του; Νομίζω, ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἐδικαιολογεῖτο κάποιος φόβος. Καὶ τὸν φόβον αὐτόν, τὸν ὁποῖον θὰ ὠνόμαζα «κοσμικὸν φόβον», θεωρῶ χρήσιμον ἠθικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶς ὠμέλιμον. Θὰ εἶναι φοβερός ὁ κλονισμός, τὸν ὁποῖον θὰ ὑποστῆ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν, παρὰ

τὴν ἐλπίδα του νὰ φθάσῃ εἰς τὸν Ἄρη, ὁ ὁποῖος — εἰρήσθω ἐν παρόδῳ — εἶναι πολὺ μικρότερος καὶ ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρων ἀπὸ τὴν Γῆν, εὐρεθῆ ἄντιμέτωπος τοῦ «κοσμικοῦ» φράγματος, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ὑπάρχῃ κάπου εἰς τὸ διάστημα, κάπου εἰς τὸ τετραδιάστατον «συνεχές». Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἄνθρωποι, κυριευμένοι ἀπὸ τὴν ἀστροναυτικὴν μαγίαν των, θὰ ἔχουν ἀφήσει τὴν ψυχὴν των νὰ ἀδειάσῃ καὶ νὰ χάσῃ κάθε περιεχόμενον. Εἰς τὸ συγκλονιστικὸν μυθιστόρημά του «Νεολαία χωρὶς Θεό», θέτει ὁ *Horvath* εἰς τὰ χεῖλη ἑνὸς παραστρατημένου καθηγητοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπολυθῆ, τὰς φοβερὰς φράσεις: «Βαδίζομε πρὸς τοὺς χρόνους μιᾶς πολιτικῆς ἀναισθησίας. Αὕτῃ θὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν παριῶν... Δὲν εἶμαι, γιὰ νὰ εἰπῶ τὴν ἀλήθεια, παρὰ ἕνας ἐρασιτέχνης ἀστρολόγος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ γῆ εἰσέρχεται εἰς τὸ σημεῖον τῶν Ἰχθύων. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων θὰ γίνῃ τότε ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν παριῶν».

24

Μὲ τὰς φράσεις αὐτὰς τοῦ ἀτυχοῦς *Horvath*, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε νέος (ὑπῆρξε θυμὰ ἀτυχήματος) πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν, ἐπιστρέφω εἰς τὸ κύριον θέμα μου. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν κινδυνεύῃ νὰ γίνῃ «ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν παριῶν» — εἶναι, πάντως, ἐκτεθειμένη εἰς μεγάλους κινδύνους. Δὲν γνωρίζομεν (καὶ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν δικαιολογεῖται ἡ διατύπωσις τοιοῦτου φόβου), ἐὰν ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ ἀποτελῆ, εἰς τὴν ὅλην ὑπόστασίν του, συνέχειαν τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χθесиνοῦ καὶ τοῦ παλαιότερου, ὁ ὁποῖος, εἴτε ἔφερεν ἀρχαῖον χιτῶνα, δωρικὸν ἢ ἰωνικόν, εἴτε εἶναι ἐνδεδυμένος ὅπως ἡμεῖς, εἶχε καὶ ἔχει ἐν πολλοῖς ἀκόμη τὰς αὐτὰς — βασικῶς, δηλαδή — εἰς τὸν πυρῆνα τῶν διαρκῶς μεταβαλλομένων μορφῶν τῆς ζωῆς

του – συναισθηματικός, ηθικός, αισθητικός και πνευματικός αντί-
 δράσεις. ‘Ο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα
 ἐπεσήμανα, διαμορφούμενος (καὶ διαμορφούμενος ἤδη μέσα
 μας) αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ εἶναι, ἄρα γε, εἰς θέσιν νὰ μακα-
 ρίζη, ὅπως ὁ Τάκιτος, τὰς ἐποχὰς τοῦ Νέρβα καὶ τοῦ Τραϊανοῦ,
 κατὰ τὰς ὁποίας, κατ’ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Δομιτιανοῦ,
 ἐδικαιοῦτο τις νὰ σκέπτεται ὅ,τι ἤθελε καὶ νὰ λέγῃ ὅ,τι ἐσκέπτετο ;
 Θὰ ἔχη, ἄρα γε, ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος, ὁ συνωστιζόμενος καὶ
 ἀσφυκτιῶν, ὁ ἀσθμαίων καὶ συμμορφούμενος μηχανικῶς, ὡς
 συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ομάδος, εἰς τὰς ἔξωθεν διδομένας ἐν-
 τολὰς κινήσεως καὶ διαγωγῆς, τὴν δυνατότητα καὶ τὴν εὐκαιρίαν
 νὰ ἀντιδρᾷ θετικῶς ὡς ἄτομον εἰς τὸ νεῦμα καὶ τὸν χαιρετισμὸν
 τοῦ φίλου, εἰς τὸ θέαμα τοῦ δύοντος ἡλίου, εἰς τὸ ἄκουσμα μιᾶς
 μουσικῆς συμφωνίας, εἰς τὸν πόνον καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ πλησίον,
 εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ὠραιότητα τῆς φύσεως
 ἢ μιᾶς ἰδέας ἢ τῆς ποιήσεως ἢ μιᾶς ἠθικῆς πράξεως ; Θὰ γνω-
 ρίζη, ἄρα γε, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ (ἀδιάφορον ποῖα καὶ εἰὰν θε-
 μελιωμένη ἢ ὄχι εἰς ἀναλλοίωτα κριτήρια) μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ
 τοῦ κακοῦ, μεταξὺ τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ μὴ ὠραίου, μεταξὺ τοῦ
 ἀληθοῦς καὶ τοῦ μὴ ἀληθοῦς ;

‘Ο *Karl Jaspers* διετύπωσε, εἰς τὸ «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ
 τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας» βιβλίον του, τὴν σπουδαίαν φράσιν : «Ἐὰν
 ἐγνωρίζομεν τὸ μέλλον, αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε τὸν ψυχικὸν μας θάνα-
 τον». Δὲν γνωρίζομεν τὸ μέλλον. Γνωρίζομεν, ὅμως, τοὺς κινδύ-
 νους, οἱ ὁποῖοι ἀπειλοῦν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ μέλ-
 λον, εἰὰν τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἤδη τὸν πιέζουν νὰ ἀρνηθῇ τὸν
 ἑαυτὸν του, προσλάβουν, ἄνευ ἐπαρκοῦς ἀντιδράσεως, ἐντονωτέ-
 ραν μορφήν.

Καὶ θὰ προσλάβουν τὰ φαινόμενα αὐτά—ὁ ὑπερπληθυσμός, ἡ ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς καὶ ὅλα ὅσα ἐπεσήμανα—ἐντονωτέραν μορφήν. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ προφητείαν· ἀποτελεῖ ἀπλῆν διαπίστωσιν σημειουμένης ἤδη ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας δὲν προβλέπεται, βάσει θετικῶν ἐνδείξεων καὶ σημείων, ἢ ἀνακοπῆ. Ὁ *Karl Jaspers* λέγει, βεβαίως, χωρὶς καὶ νὰ προσκομίζῃ (ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος) ἀποδείξεις πρὸς στήριξιν τῆς ὑποψίας του, ὅτι «ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις πιθανὸν νὰ μὴ ὀδηγῇ πρὸς τὸ ἀπεριόριστον, πιθανὸν νὰ ἔχῃ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς κᾶποιο τέλος». Δὲν γνωρίζω κᾶν, ἂν δικαιούμαι νὰ εἶπω, ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶναι παρήγορος. Πρῶτον μὲν, ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις, οἰαδήποτε καὶ ὅσονδήποτε κρίσιμα προβλήματα καὶ ἂν δημιουργῇ, θὰ ἦτο φοβερόν, εἰ ἂν εἶχε τέλος· τὸ τέλος αὐτὸ θὰ ἦτο τὸ τέλος τῆς ἐφευρετικότητος τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Καὶ δεύτερον, τὸ τέλος αὐτὸ—καὶ εἰ ἂν ὑποθεθῇ ὡς πιθανὸν—δὲν προβλέπεται διόλου προσεχές, ἐν συνδυασμῷ δὲ καὶ πρὸς τὰ ἄλλα ὑπονομευτικὰ διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα, ἡ ὑπερτροφικὴ ἐξέλιξις τῆς τεχνικῆς καὶ γενικῶς τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν ἐντὸς μιᾶς ἢ δύο γενεῶν, εἰ ἂν δὲν σημειωθῇ ἐντονος ἀντίδρασις, νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἄρνησιν τῆς ψυχῆς του, τῆς ὑποστάσεώς του ἐν γένει.

25

Ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας—καὶ αὕτη ἀπλῶς πιθανὴ καὶ διόλου βεβαία—εἶναι ἡ ἀντίδρασις. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἡ σωτηρία βεβαία διὰ νὰ τὴν ἐπιδιώξωμεν. Ἄξιζει ὁ ἀγὼν καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ὀλίγαι. Ἠθικῶς, μάλιστα, ἀξιζει εἰς τὴν περίπτωσιν αὕτην ἀκόμη περισσότερο. Τὸ βέβαιον καλὸν ἀποτέλεσμα ἐπιδιώκεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἠθικῶς ἢ πνευμα-

τικῶς νουθετοῦς. Τὸ ἀβέβαιον ἐλκύει καὶ σαγηνεύει τοὺς πράγματι γενναίους.

Ὄταν ὁμιλῶ περὶ ἀντιδράσεως, δὲν ἐννοῶ κάτι τὸ ἀρνητικόν. Δὲν εἶναι ἄλλως τε δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ νὰ ἀνακόψωμεν τὴν ἐξέλιξιν φαινομένων, τὰ ὅποια προβάλλουν ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀναποτρέπτου δραστηριότητος τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Ἡ μόνη θεμιτὴ καὶ πρακτικῶς δυνατὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ θετικὴ.

26

Θετικὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ κινδύνου. Μικρὰν ἀκριβῶς συμβολὴν εἰς τὴν θετικὴν αὐτὴν ἀντίδρασιν ζητεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἡ ὁμιλία μου αὐτή.

Γνωρίζοντες τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ τὴν ὄλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν καλούμεθα (οὔτε δυνάμεθα) νὰ ἀνακόψωμεν τὰς ἀντικειμενικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἐξελίξεις, αἱ ὅποια τὸν ἐγέννησαν, ἀλλὰ καλούμεθα νὰ ἀντισταθῶμεν μέσα μας εἰς τὸν νέον ἀνθρώπον — τὸν ἀλλόφυλον, τὸν βάρβαρον —, ὁ ὁποῖος ἤρχισε νὰ γεννᾶται. Καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἕνα πρωτοφανοῦς βάνους πείραμα παιδείας. Τὸ πείραμα αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι πρωτίστως ἐγχείρημα αὐτοπαιδαγωγικόν. Εἰς πείσμα τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ἐπεσήμανα καὶ τὰ ὅποια μᾶς πιέζουν νὰ προδώσωμεν τὴν ὑπόστασίν μας, πρέπει νὰ διαφυλάξωμεν τὴν ὑπόστασιν αὐτήν, τὴν ὁποίαν διεμόρφωσαν πνευματικαὶ ἐμπειρίαι καὶ ἠθικαὶ δοκιμασίαι χιλιάδων ἐτῶν. Μέχρι σήμερον ἦτο κατ' ἀρχὴν εὐκόλον νὰ εἶσαι ἀνθρώπος. Ἦτο εὐκόλον καὶ φυσικὸν νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ εἶσαι ὁ ἑαυτός σου. Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία σὲ ἐβοήθει νὰ καλλιεργήσῃς τὸν ἀνθρώπον μέσα σου, ἦτο καὶ αὐτὴ — ἀφ' ἧς στιγμῆς συνέλαβον οἱ Ἕλληνες τὴν ἐννοίαν τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἰνδοὶ ἢ οἱ Κινέζοι κάποιαν παραπλησίαν ἐννοίαν — ἦτο καὶ αὐτὴ

ἐνέργεια εὐκόλος, σχεδὸν φυσικὴ καὶ αὐτονόητος, ἦτο ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὸ περιβάλλον, πρὸς τὸν ὅλον ρυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς ἱστορίας. Ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν, ὁ βραδύς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄνετος χρόνος, καθὼς καὶ ὁ ἀνοικτός καὶ φιλόξενος διὰ τὴν ψυχὴν χῶρος, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο ὁ ἄνθρωπος, ἡ παράδοσις καὶ αἱ μακρὰι συνήθειαι, αἱ ὁποῖαι — καὶ δσάκις μετεβάλλοντο — μετεβάλλοντο βραδύτατα, ἦσαν παράγοντες, οἱ ὁποῖοι διηκούλυνον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν ἑαυτὸν του, νὰ ἀποκτήσῃ προσωπικὴν ὑπόστασιν. Καὶ ἡ παιδεία ἐκαλεῖτο νὰ κτίσῃ ἐπὶ ἐδάφους φυσικοῦ.

Ἐκ τῆς ἀπὸ σήμερον καί, πρὸ πάντων, ἀπὸ αὔριον θὰ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ ἔχῃς προσωπικὴν ὑπόστασιν. Θὰ εἶσαι ὑποχρεωμένος, ἐὰν θελήσῃς νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖον θὰ ζητῇ νὰ σὲ πνίξῃ, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ παρασύρῃ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς ἰλιγγιάδους ταχύτητος τῶν γεγονότων, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν τεχνητὸν τόπον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ ἀποξενώσῃ ἀπὸ τὴν φύσιν, νὰ ἀντισταθῇς ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ δεδομένα αὐτὰ τεχνοκρατικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία, ἀναγκαία καὶ σκόπιμος διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀπροσώπου ἀποστολῆς σου ἐντὸς τῆς κοινωνικῆς ομάδος, θὰ ἐκτοπίζῃ διαρκῶς περισσότερον τὴν οὐσιαστικὴν παιδείαν, τὴν ἀνθρώπινην, τὴν ἀνεπίκαιρον, τὴν πεπαλαιωμένην. Θὰ πρέπη νὰ προφυλαχθῇς ἀπὸ τὸν φοβερὸν πειρασμὸν νὰ θεωρήσῃς πεπαλαιωμένον καὶ ἄχρηστον τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον διεμόρφωσεν ἐπὶ αἰῶνας τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πειρασμὸς αὐτὸς εἶναι σαγηνευτικός· δι' αὐτὸ καὶ τὸν ὀνομάζω φοβερόν. Κολακεύει τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον ἡ ἰδέα, ὅτι, ἐπειδὴ ἀπεδέσμευσε τὴν πτωχηνικὴν

ἐνέργειαν ἢ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατάκτησιν τοῦ διαστήματος, γνωρίζει πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν *Leonardo da Vinci* ἢ τὸν *Pascal* ἢ τὸν *Goethe*. Εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ βιβλίου του «*Ἡ φύσις τοῦ Σύμπαντος*», (ἐνὸς «λαμπροῦ βιβλίου», ὅπως τὸ ἐξαγακτήρισεν ὁ διάσημος βιολόγος *Julian Huxley*) γράφει ὁ ἀστρονόμος *Fred Hoyle*, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας θὰ εἶχεν ἐπὶ τοῦ Νεύτωνος ἐπίδρασιν συντριπτικὴν. Νομίζω, ὅτι καὶ οἱ ἐκλεκτότεροι τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ὑπερτιμοῦν τὰς γνώσεις των. Οὔτε τοῦ Ἀριστοτέλους, οὔτε τοῦ Νεύτωνος τὸ πνεῦμα θὰ τὸ συνέτριβεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας. Εἶναι πράγματι καταπληκτικὰ τὰ βήματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς σήμερον. Καὶ γνωρίζουν ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερα ὁ *Fred Hoyle* ἢ ὁ *George Gamow* (ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐξόχου βιβλίου «*Ἡ γέννησις καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἡλίου*») ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους ἢ καὶ τὸν Νεύτωνα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει διόλου, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ *Gamow* ἢ τοῦ *Hoyle* ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ *Einstein* εἶναι εὐρύτερον καὶ βαθύτερον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου ἢ τοῦ Νεύτωνος ἢ τοῦ ἀποδώσαντος τὴν ἁρμονίαν τοῦ σύμπαντος Ἰωάννου Σεβαστιανοῦ *Bach*.

27

Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀτόμου, ὡς προσωπικότητος, θὰ προϋποθέτῃ εἰς τὸ μέλλον παιδείαν ἀνεπίκαιρον, ἀντίθετον πρὸς τὸ περιβάλλον, ἀσυμβίβαστον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀκόμη θὰ ἀπαιτῇ τὴν τυποποίησιν τῶν διανοητικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς οἰασδῆποτε ἀνθρωπίνης δραστηριότητος εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ ἐργαστηρίου ἢ εἰς τὴν εὐρύτεραν κοινωνικὴν ὁμάδα. Ἄλλοτε, ἡ ἐπίπονος καὶ ἀποκλειστικὴ ἐπίδοσις εἰς τὴν λεπτομέρειαν ἦτο ἀφορμὴ

καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἀπλοῦν τεχνίτην. Σήμερον ὄχι μόνον ὁ ἀπλοῦς τεχνίτης ἔχασε ἢ χάνει προοδευτικῶς τὴν εὐκαιρίαν τῆς δημιουργίας, ἀρα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου μέσα του, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης, ὁ ἐρευνητής, καταδικάζεται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐκτέλεσιν τυποποιημένου ἐρευνητικοῦ ἔργου καί, μ' ὅλον ὅτι ἐκτίθεται εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ νομίσῃ, ὅτι εἶναι σοφώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Νεύτωνα, κινδυνεύει νὰ παύσῃ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἄνθρωπος. Διὰ νὰ γίνῃ ἢ νὰ μείνῃ ἄνθρωπος πνευματικὸς καί, γενικώτερον, ἄνθρωπος μὲ ὑπόστασιν προσωπικὴν, θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐπιχειρήσῃ εἰς πείσμα τοῦ ἔργου του, εἰς πείσμα τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς του καὶ τοῦ ὅλου περιβάλλοντος καὶ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἶπα, ὅτι καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἓνα πείραμα παιδείας πρωτοφανοῦς βάθους. Θὰ ἦτο δυνατόν μάλιστα νὰ εἶπω, ὅτι τὸ πείραμα αὐτὸ — εἰάν θέλωμεν νὰ διασώσωμεν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν δημιουργουμένην νέαν ἀνθρωπότητα — θὰ πρέπει νὰ εἶναι πείραμα παιδείας ἀντικοινωνικῆς, ἀντιθέτου πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ κοινωνία θὰ εἶναι αὖριον (καὶ ἤρχισεν ἤδη νὰ εἶναι) κοινωνία διεπομένη ἀπὸ τοὺς στυγνοὺς νόμους τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τῆς κυριάρχου ομάδος, τῆς ἱλιγγιώδους ταχύτητος, τῆς ὁμοιομορφίας (ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν συνειδήσεων, εἰάν δὲν ἀποτραπῇ αὕτη, θὰ προχωρήσωμεν μάλιστα ἀναποφεύκτως καὶ εἰς τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν κινήσεων, ὅλων τῶν σωματικῶν ἀντιδράσεων, τέλος δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων καὶ τῶν φυσιολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου). Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία θὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς γνώσεως τῶν ἀπειλούντων τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν κινδύνων, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀντικοινωνική, νὰ λειτουργήσῃ εἰς πείσμα τῶν στυγνῶν νόμων οἱ

ὅποιοι θὰ διέπουν τὴν κοινωνίαν τοῦ μέλλοντος καὶ ἤρχισαν νὰ δροῦν ἤδη κατὰ τρόπον ὑπονομεύοντα τὸν ἄνθρωπον. Θὰ εἶναι, ὅμως, δυνατὸν νὰ ἀσκηθῇ ἐπὶ μακρὸν τοιαύτη ἀντικοινωνικὴ παιδεία; Θὰ ὑπάρχουν μετὰ ἑκατὸν ἔτη ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ συλλάβουν τὴν ἔννοιαν τῆς παιδείας αὐτῆς, ἱκανοὶ νὰ διαβάσουν Ὀμηρον ἢ Πλάτωνα, ἱκανοὶ νὰ ἀτενίσουν σιωπηλοὶ τοὺς Φωτοστεφανωμένους Μάρτυρας τοῦ Μυστρᾶ (εἰς τὴν Ὀδηγήτριαν τοῦ Βροντοχίου) ἢ τὸν Εὐαγγελισμὸν τοῦ *Simone Martini*, ἱκανοὶ νὰ ἀκούσουν *Mozart* ἢ νὰ ἀντικρύσουν ὡς παράδειγμα τὸν Ἀλιόσα τοῦ *Dostojewski* ἢ νὰ θεωρήσουν ὡς πρόβλημα τὸν Δὸν Κιχώτην καὶ τὸν Ἀμλέτον ἢ νὰ χάσουν τὴν ὥραν των, ρίπτοντες ἕνα βλέμμα εἰς στίχους τοῦ *Hoelderlin*, τοῦ *Shelley* καὶ τοῦ *Leopardi*;

28

Δὲν γνωρίζω, ποῖοι καὶ πόσοι ἄνθρωποι θὰ ζοῦν μετὰ ἑκατὸν ἔτη. Δὲν γνωρίζω, πῶς θὰ βαδίζουν, ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἐνδυμασία των, ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις ἢ καὶ ποῖα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των. Ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ μέγας ἄγνωστος ἢ ὁ μικρὸς καὶ ἀσήμαντος ἄγνωστος. Γνωστὸν εἶναι, δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι, τὸ καθῆκόν μας ἀπέναντί του ἢ μᾶλλον ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, διότι μέσα μας γεννᾶται ὁ μικρὸς ἢ ὁ μεγάλος ἄγνωστος. Καὶ τὸ καθῆκόν μας εἶναι σαφές. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅπως δῆποτε τὴν διάσωσιν τοῦ ἀνθρώπου μέσα μας. Πρέπει νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅ,τι φαίνεται ἀκατόρθωτον. Ἐὰν δὲν τὸ κατορθώσωμεν, τότε θὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ προφητεία τοῦ *Goethe*, ὁ ὅποῖος εἶπε κάποτε — τὴν 23ῃν Ὀκτωβρίου 1828 — εἰς τὸν *Eckermann*: Βλέπω νὰ ἔρχεται ὁ και-

ρός, ὅπου ὁ Θεὸς δὲν θὰ εὕρισκε καμμίαν χαρὰν εἰς τὴν ἀνθρω-
πότητα καὶ θὰ πρέπη νὰ συντρέψη καὶ πάλιν τὰ πάντα διὰ νὰ
ἀνανεώσει τὴν δημιουργίαν *.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

---

* Τὸ ἀνωτέρω κείμενον ἀπετέλεσε τὴν βάση τῆς δμιλίας τοῦ Παν.
Κανελλοπούλου κατὰ τὴν ἑκτακτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς
28ης Νομβρίου 1959.